लिङ्गवैषम्येन दत्तकप्रथा नवजागरणञ्च

सरस्वती-अधिकारी
शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः, सबं-सजनीकान्तमहाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

अयं शोधलेखः भारतीयधर्मशास्त्रपरम्परायां दत्तकप्रथायाः सन्दर्भे लिङ्गवैषम्यसमस्यां विवेचयति । प्राचीनधर्मशास्त्रेषु पुत्रस्य धार्मिक-सामाजिकमहत्त्वं विशेषतया प्रतिपादितम् अस्ति । पिण्डोदकक्रियाः, श्राद्धकर्माणि, लोकपरम्परायाश्च संरक्षणम् इत्यादीनां कर्तृत्वं प्रायः पुत्रे एव निहितं मन्यते स्म । अतः औरसपुत्राभावे दत्तकपुत्रस्य विधानं स्वीकृतं, किन्तु दत्तककन्यायाः तथा स्त्रीणां दत्तकग्रहणाधिकारस्य विषये सन्देहः जातः ।

अत्र मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, वसिष्ठधर्मसूत्रं, वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि च आधारीकृत्य दर्शितं यत् वैदिककाले स्त्री धर्मे, यज्ञे, व्रते च समानाधिकारिणी आसीत् । नारी शक्तिरूपेण पूजिता, यज्ञकर्मणाम् अनिवार्याङ्गरूपा च मन्यते स्म । यदा धर्मः सर्वजनहिताय मोक्षप्राप्तये च भवति, तदा तत्र लिङ्गभेदेन निषेधः अयुक्तः इति लेखे प्रतिपादितम् ।

अद्यतनसमाजे दत्तकप्रथायां स्त्रीणां तथा दत्तककन्यायाः अधिकारविषये पुनर्विचारस्य आवश्यकता सूच्यते । शास्त्रीयदृष्ट्या सम्यगालोचनेन तथा आधुनिकसामाजिकचिन्तनेन दत्तकप्रथायाः समतामूलकं,न्याययुक्तं च स्वरूपं निर्मेयम् इति निष्कर्षः प्रस्तूयते ।

कुञ्चीशब्दाः - लिङ्गवैष्यम्यम् , दत्तकप्रथा, दत्तककन्याधिकारः, धर्मशास्त्रपरम्परा, नारीसमानाधिकारः चेत्यादयः ।

****

प्रस्तावना

देशोऽयं धर्मप्रधानो धर्माविरोधेनैव राजनीतिं व्यवहारञ्च स्वीकरोति । तत्र धर्मशास्त्रमेव स्मृतिशब्देन व्यवह्रियते 'धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति'रिति । आचारो व्यवहारः प्रायश्चित्तं चेति त्रयो हि धर्मशास्त्रस्य विषयाः । तत्रापि व्यवहारो मध्यमणिन्यायेनावतिष्ठते । अतएव याज्ञवल्क्येन तत्स्मृतौ आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तरूपविषयभेदेन अध्यायत्रयं निबद्धम् । मानवे धर्मशास्त्रे द्वादशभिरध्यायैः एते विषयाः सुविशदं प्रतिपादिताः । व्यवहारेऽपि अष्टादशपदानि प्रसिद्धानि । तेषु दायभागोऽन्यतमः । तत्रौरसपुत्राभावे दत्तकविधिः विचार्य्यते । परन्तु तत्र केवलं दत्तकपुत्रः कः? कीदृशः? कथञ्च ग्राह्य इति निरूपणीयम् । अधुना दत्तकग्रहणे कोऽधिकारी? केन दत्तको देयः? को वा दत्तको भवितुमर्हति? अतः दत्तकदुहितुः क्षेत्रजादिदुहितुश्च अधिकारविषये विषयानुकुलं तत्तन्महर्षीणां वचनान्युदाहृत्य यथायथमत्र प्रतिपादितम् ।

भावनायाः उत्सः

'पुत्रेण लोकाञ्जयति' इत्यादिविधौ 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इत्यादि अर्थवादोऽनुगृहीत । अतः लोकपुत्रयोः साध्यसाधनभावस्य निर्वाहः, अवान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां पिण्डोदकक्रियाहेतो-रित्युच्यते ।[1] तस्मात् पुत्रकृत्-क्रियायां लोकविशेषसिद्धेः पुत्रप्रतिनिधित्वम् आवश्यकम् इति भाष्यकृता मेधातिथिना उक्तम् । तत्र च औरसपुत्रः

[1] अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । (अत्रिवचनम्, दत्त.मी, पृष्ठाङ्कः 3)
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

भूयांसमुपकर्तुं शक्नोति न तथा इतर इति। ततश्च येन केनापि प्रयत्नेन पुत्रप्रतिनिधिः कार्यः।

मनुसंहितायां प्राप्यते-

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूता स्मृतः पुमान्।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम्॥[2]

पुनः मनुना उक्तम्-

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता॥[3]

अतएव उत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या स्त्री, पुरुषश्च ब्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः। बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमभिधीयते। यस्मात् सर्वेषां भूतानाम् उत्पत्तौ बीजगतवर्णस्वरूपादिविशेषलक्षणा दृश्यते। अस्मिन् विषये यास्केन उक्तम्-

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे।
आत्मा वै पुत्रानामासि स जीव शरदः शतम्॥[4]

अत्र लिङ्गवैषम्ये दत्तकपुत्रवत् दत्तककन्यायाः ग्रहणविषये आलोचनं कृतम्। अपि च स्त्रीणां दत्तकस्वीकारे अधिकारोऽस्ति न वेति विचारप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः।

धर्माचरणे नारी

प्राचीनकाले भारतभूमौ स्त्रीणां, तासां भूमिकाविषये च विविधानि दृष्टिकोणानि सन्ति। ऋग्वेदस्य देवीसूक्ते स्त्रीशक्तिः विश्वस्य साररूपेण निरूपिता अस्ति – या सर्वद्रव्येषु स्त्रीशक्तिविषयकचेतनां वर्धयति, सर्वशक्तिमती सा नित्या अनन्ता च। सा परमार्थतः सत् (ब्रह्म), सर्वस्य आत्मा (परमात्मा) च। अपि च कतिपयेषु उपनिषत्सु, शास्त्रेषु, पुराणेषु च – विशेषतः देव्युपनिषदि, देवीमाहात्म्ये, देवीभागवतपुराणे च नारी सर्वातिशक्तिशालिनी, शक्तिदायिनी इत्येवं रूपेण पूज्यते। वाक्सूक्ते नारी यज्ञीयानां प्रथमाऽसीदिति प्रथिताऽस्ति। अतः पूजाकर्मणि, यज्ञकर्मणि च नारीणामधिकारः अस्ति।[5]

“धर्ममधीयीत” इत्युक्ते धर्मज्ञानं – यः आत्मा, ब्रह्म, मोक्ष इत्यादिशिक्षां यच्छति। यदि धर्मः सर्वजनहिताय, मोक्षमार्गाय च अस्ति, तर्हि तत्र लिङ्गभेदेन निषेधः अयुक्तः स्यात्। “सा विद्या या विमुक्तये”[6] – यया विद्यया मोक्षः प्राप्यते, सा एव विद्येति। एषा विद्या केवलं पुरुषाणां न, अपि तु सर्वेषां हिताय प्रतिपद्यते। स्त्रीः यदि धर्मम् अधीयीत, तर्हि सा स्वधर्मं, स्वकर्तव्यं, न्यायम्, अन्यायं च स्पष्टतया बोद्धुं शक्नुयात्।

स्त्री शुद्धा पवित्रा च भवेत् यज्ञञ्च कुर्यात्।[7] स्त्रियः धार्मिकाः आसन्, स्त्रीः पत्या सह उपविश्य यज्ञं करोति स्म। स्त्रियं विहाय यज्ञकार्यमपूर्णं भवति स्म। यज्ञे पत्नीं विना पुरुषस्याधिकारो नासीत्। पुनः भर्तुः कस्याश्चित् पत्न्या रजोयोगादिना अनुपस्थितावपि, पत्न्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः, तथा न स्त्रीणां भर्त्रा विना यज्ञसिद्धिः। नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किन्तु भर्तुः परिचर्ययैव स्त्रीः स्वर्गलोके पूज्यते।[8]

---

[2] मनु.सम् -9.33

[3] तत्रैव - 9.35

[4] निरुक्तम्- 4.3

[5] अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्॥
(ऋग्वेदः - १/१२५/३)

[6] तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये।
आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्॥
(विष्णुपुराणम् - १.१९.४१)

Read more at:
https://panchjanya.com/2021/08/01/183252/bharat/sa-vidya-or-vimuktaye/

[7] शुद्धाः पूता योषितो यज्ञिया इमाः। (अथर्व.- ११.१.१७)

[8] नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

यतोहि विधवानां स्त्रीणां भर्तुरभावे यथा विनियोगानधिकारः इति समर्थनात् न पुत्रपरिग्रहे अधिकारः इति।

पुत्रपरिग्रहविधौ अपुत्रेणैव कर्तव्यः इति 'अपुत्रेणे'ति पुंस्त्वश्रवणात् न स्त्रियाः अधिकार इति गम्यते। अपि च विधवायाः भर्तुः अभावेन अनुज्ञाप्राप्तेः असम्भवात् स्त्रियाऽनधिकार इति विचारितम्। वसिष्ठेनोक्तं -

'न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञाद्भर्तुरिति'[9]

तदा विधवाया ब्रह्मचर्याचरणेन अलोकतापरिहारोक्तेः प्रयोजनाभावादेव पुत्रपरिग्रहाभावः सिध्यति इति मनुना उक्तम्- ब्रह्मचारिणी नारी ब्रह्मचर्यपालनेन स्वर्गलोकं प्राप्तुं समर्था।[10]

पारलौकिककर्मणि अधिकारः

यथा पिण्डोदकाद्युपकारितया औरसपुत्राद्यभावे दत्तकादिकरणं तथा स्वपुत्रद्वारा पिण्डोदकाद्युपकारितया औरसकन्याभावे दत्तककन्याग्रहणं कर्तुं शक्यते इति व्यवस्थापयितुं विचारः प्रस्तूयते। अस्या औरसकन्याया दानादिविधौ 'पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः'[11] इत्यादिवचनबोधितदानादिविधौ इत्यर्थः। वस्तुतस्तु लिङ्गभेदे जातसन्तानाः उभयः शुक्रशोणितसम्भवः मातापितृनिमित्तत। अतः कन्याया अपि शुक्रशोणितसम्भवत्वसद्भावात् उद्देश्यविशेषणत्वेन पुंस्त्वाविवक्षायां तद्वचनबोधितदानादिविधावित्यर्थः।

दृष्टान्तस्थापनम्-

दुहितृप्रतिनिधिविषये पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते। तत्र रामायणे बालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम्। पुनः 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति वचने 'पुत्र' इति पदस्य विश्लेषणं कर्तुं शक्यते। 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' इति पाणिनीयसूत्रेण अत्र दुहितृपुत्रयोः पदयोः एकशेषवृत्तिः भवति। तत्र दत्तकपरिग्रहवत् दौहित्रप्रतिनिधिः उपलभ्यते।

शास्त्रे दत्तकविषये बहवो व्यवहाराः प्राप्यन्ते। शतपथब्राह्मणे उच्यते नारी पुरुषस्य अर्धभागोऽस्ति। यतो हि पत्नीं विना पुरुषः सन्तानलाभे असमर्थः सन्तानं च विना पुरुषोऽपूर्णोऽस्ति – 'अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया तस्माद्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत् प्रजायतेऽसर्वो हि तावद् भवति'[12]

उपसंहारः

अस्य शोधप्रबन्धस्य मुख्यविषयः धर्मशास्त्रीयदृष्ट्या दत्तकप्रथायां विद्यमानं लिङ्गवैष्यम्यं सम्यगालोच्य तस्य सामाजिक-धार्मिकप्रासङ्गिकतानिर्धारणम्। स्मृतिशास्त्रेषु पुत्रस्य पिण्डोदकक्रियासाधनत्वं प्रधानतया प्रतिपादितं, येन दत्तकविधानं मुख्यतः पुरुषसन्तानपरकं जातम्[13]। अस्य दृष्टिकोणस्य परिणामस्वरूपं दत्तककन्यायाः तथा स्त्रीणां दत्तकग्रहणाधिकारः सीमितः इव दृष्टः।

तथापि वेदोपनिषत्पुराणादिषु नारीणां धर्मे, यज्ञे, आध्यात्मिकसाधनायां च अनिवार्यं स्थानं स्पष्टतया

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते। (मनुसंहिता- ५.१५५)

[9] वसिष्ठधर्मशास्त्रम् – १५.३

[10] मृते भर्तरि साध्वीस्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः।। (मनु. सम्- ५.१६०)

[11] मनु. सम्- ५.१५१

[12] शत.ब्रा – ५.२.१.१०

[13] मनुस्मृतिः – ९.१३८, अत्र दायभागे पुत्रस्य प्रधानत्वं प्रतिपादितम्

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

उपलभ्यते[14]। नारी शक्तिरूपेण, यज्ञकर्मणां सहकारिणीरूपेण च स्वीकृता, यस्मात् पत्न्या विना यज्ञसिद्धिरपि न सम्भवति[15]। अतः धर्मस्य लक्ष्यं यदि सर्वजनहिताय मोक्षप्राप्तये च भवति, तर्हि तत्र लिङ्गभेदाधारितो निषेधः शास्त्रीयन्यायेन दुर्बलः इति मन्यते।

एवमेव शास्त्रेषु दत्तकविधौ यत्र पुत्रप्रतिनिधित्वस्य कल्पना दृश्यते, तत्रैव सन्तानसामान्यत्वदृष्ट्या कन्यायाः प्रतिनिधित्वं नितान्तम् असङ्गतं न भवति[16]। मातृपित्रोभयनिमित्तत्वेन उत्पन्नायाः कन्यायाः धार्मिकमहत्त्वं न्यूनं नास्ति इति भावः अनेकैः शास्त्रीयसन्दर्भैः समर्थ्यते।

अद्यतनसमाजे परिवर्तितसामाजिकसंरचनायां नारीशिक्षा, आत्मनिर्भरता, सामाजिकदायित्वं च विशेषतया दृष्टिगोचराः भवन्ति। अतः दत्तकप्रथायाः शास्त्रीयाधारान् अवलम्ब्य आधुनिकमानवाधिकारदृष्ट्या पुनर्व्याख्या अपेक्षिता।[17] दत्तककन्यायाः तथा स्त्रीणां दत्तकग्रहणाधिकारस्य स्वीकारः न केवलं नारीकल्याणस्य साधनम्, अपि तु समाजस्य समतामूलकविकारस्य अपि आधारः भविष्यति। एतदेव अस्य शोधप्रबन्धस्य अन्तिमनिष्कर्षः।

सहायकग्रन्थसूची

आङ्गल-ग्रन्थाः –

- Altekar, A.S. (2021, 12th Reprint, Second Edition). *The position Of Women in Hindu Civilization* (Printed). New Delhi : Motilal Banarasi Dass Publishing House.
- Banerji, S. C. (1999, First *Edition*). *A History of Dharmaśāstra* (Printed). Delhi : Abhinava Publishers
- Dasgupta, Mou. (2018, First Edition). *Women in Ancient India: Myriad Voice* (Printed). Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar.
- Kane, P. V. (1947, First Edition). *History of Dharmaśāstra* (Volume – I & III), (Printed). Poona : Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Ram, Tulsi (Translator). (2013, First Edition). *Atharva-veda* (Volume – II & II), (Printed). Delhi : Vijaykumar Govindaram Hansanand.
- Swami, Krishnanada (Translator). (2011, First Edition). *The Chhandyogya Upanishad*, (Printed). Garhwal : The Divine Life Society.
- Willson, H. H. (Translator). (1946). *Rig-Veda* (Volume – I), (Printed). Bangalore City : The Bangalore Printing and Publishing Company Limited.

वङ्ग-भाषा-निबद्ध-ग्रन्थाः -

- বন্দ্যোপাধ্যায়, অশোক কুমার।(২০১৪, নবম সংস্করণ)। *শ্রাদ্ধতত্ত্বম্* (স্মার্ত রঘুনন্দন ভট্টাচার্য প্রণীত)। কলকাতা : সদেশ।

[14] ऋग्वेदः १.१२५.३ देवीसूक्ते नारीशक्तेः सार्वत्रिकमहत्त्वं वर्णितम्

[15] मनुस्मृतिः ५.१५५, यज्ञे पत्न्याः अनिवार्यता प्रतिपादिता

[16] याज्ञवल्क्यस्मृतिः, व्यवहाराध्यायः , पुत्रप्रतिनिधित्वभावस्य विवेचनम्

[17] विष्णुपुराणम् १.१९.४१, सा विद्या या विमुक्तये इति समत्वाधारितधर्मदृष्टिः

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- বন্দ্যোপাধ্যায়, মানবেন্দু। (২০১৩, প্রথম প্রকাশ)। *হিন্দুশাস্ত্রমতে শ্রাদ্ধসংস্কার* (মুদ্রিত)। কলকাতা : সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার।
- মনু। (২০১৬, তৃতীয় সংস্করণ)। *মনুসংহিতা* (মনু প্রণীত), (মুদ্রিত)। বন্দ্যোপাধ্যায়, মানবেন্দু (সম্পাদক)। কলকাতা: সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার।
- (১৩৮৫ বঙ্গাব্দ, প্রথম প্রকাশ)। *ঋগ্বেদসংহিতা* (প্রথম খণ্ড), (মুদ্রিত)। বন্দ্যোপাধ্যায়, রমেশ চন্দ্র (সম্পাদক)। কলকাতা: হরফ প্রকাশনী।
- যাজ্ঞবল্ক্য। (১৪০৭ বঙ্গাব্দ, প্রথম সংস্করণ)। *যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা, ব্যবহার অধ্যায়* (মুদ্রিত)। বসু, সুমিতা (সম্পাদক)। কলকাতা : সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার।
- শীলভদ্র, ভিক্ষু। (২০২০, চতুর্থ সংশোধিত সংস্করণ)। *থেরীগাথা* (মুদ্রিত)। কলকাতা : মহাবোধি বুক এজেন্সী।
- শ্রাবণ, রাজীব। (২০২২, প্রথম প্রকাশ)। *আর্যনারী* (মুদ্রিত) ।কলকাতা: তুহিন প্রকাশনী।

संस्कृत-हिन्दी-ग्रन्थाः -

- (१८३६ शकाब्दः)। *बृहदारण्यकोपनिषत्,* (मुद्रितः)। आप्टे, हरिनारायणः (सम्पा.)। पुणा : आनन्दाश्रम मुद्रणालय।
- चन्द्र, सोतीवीरेन्द्रः। (२००९)। *भारतीय संस्कृति में स्त्रियों की स्थिति* (मुद्रित)। नइ दिल्ली : डि. के. प्रिन्टओर्यार्ल्ड।
- सिंहः, अमरः। (२०१९)। *अमरकोषः,* (मुद्रितः)। जोशी, कन्हैयालालः (सम्पा.)। नइ दिल्ली : चौखाम्भा ओरियेन्टालिया।
- द्विवेदी, रमेशकुमारः। (२००२, प्रथमसंस्करणम्)। *भारतीयसंस्कृतौ प्रवजितनारीणामवदानम्* (मुद्रितम्)। वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-सस्कृत-विश्वविद्यालयः।
- नारदः। (प्रकाशवर्षः अनुपलब्धः)। *नारदस्मृतिः* (मुद्रिता)। वर्मा, रामकुमारः (सम्पा.)। मेरठ : डायनामिक् पावलिकेशनस् ।
- वेदव्यासः। (२००९)। *भागवत पुराण,* (मुद्रित)। विनय (सम्पादकः)। नइ दिल्ली : डायमण्ड् पोकेट् वुक्स्।
- वेदव्यासः। (२०१८)। *विष्णु पुराण* (मुद्रित)। विनयः (सम्पा.)। नइ दिल्ली : डायमण्ड् पोकेट् वुक्स्।
- (२०१५)। *यजुर्वेद* (मुद्रितः)। व्यास, रेखा (सम्पा.)। नइ दिल्ली : संस्कृत साहित्य प्रकाशन।
- (२०१६)। *ऋग्वेदः* (मुद्रितः)। शर्मा, गंगासहायः (सम्पा.)। नइ दिल्ली : संस्कृत साहित्य प्रकाशन।
- (२००८)। *ऋग्वेदः* (मुद्रितः)। शर्मा, भीष्मदत्तः (सम्पा.)। नइ दिल्ली : चौखम्बा पाब्लिसिं हाउस्।

अन्तर्जालोत्साः –

- https://ochs.org.uk/lecture/how-did-unmarried-women-live-in-the-%E1%B9%9Bg-vedic-age-mt19/
(Date of accession – 26-07-2025)
- https://panchjanya.com/2021/08/01/183252/bharat/sa-vidya-or-vimuktaye/
(Date of accession – 24-07-2025)
- https://www.shdvef.com/wp-content/uploads/2021/11/%E0%A4%9B%E0%A4%BE%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A6%E0%A5%8B%E0%A4%97%E0%A5%8D%E0%A4%AF%E0%A5%8B%E0%A4%AA%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%B7%E0%A4%A4%E0%A5%8D.pdf
(Date of accession – 26-07-2025)